

Addig is javasolom, hogy aki még nem olvasta a FELJEGYZÉSEK-et, de érdeklődik iránta, az ennek a kíváncsiságnak a kielégítését mindenképpen az ÖNÉLETRAJZOM elolvasása után tegye! Különbösen úgy jár, ahogy én jártam tizenkét évvel ezelőtt Bulgáriával, amely különben egészen érdekes darabkája a világnak.

De nem Görögország után.

Sánta Gábor

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

François Furet:

Gondoljuk újra a francia forradalmat

Fordította Hahner Péter

Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994. 215 oldal, 354 Ft

I

A BEFEJEZETLEN FORRADALOM

Elégséges egy pillantást vetni a francia forradalomról szóló könyvek címlapjára, hogy megtudjuk: a szerző az újkori szabadságküzdelmek dicsőséges kezdetét tekinti-e 1789–94 történései fő üzenetének (ez esetben a Bastille-t ostromló forradalmi nép tekint reánk diadalmasan), avagy a XX. századi totalitarizmusok dicstelen előzetesét (ez utóbbi esetében a guillotine fenyegető képe mered ránk). Azon auktorok, mint a francia forradalmat két évtizede újragondolni vágyó François Furet, akik véget kívánnak vetni e két évszázados hitvitának, mely a forradalom démonizálása és divinációja között zajlik, magával a lezárni vágyó gesztussal e vita kellős közepébe kerülnek, sőt annak újragjerjesztőivé válnak. Hisz pusztán az a tény, hogy a kötet első része A FRANCIA FORRADALOM BEFEJEZŐDÖTT címet viseli, provokációként hat az Örök Újrakezdés nagy narratívája hívői számára, a deheroizálás szentségtörő aktusával aktivizálja a populista hagiográfia hagyományos hiveit. Akiket a tradicionális főellenség, a *stricto sensu* ellenforradalmi (királypárti, ka-

tolikus) történetírói tradíció messze nem dűl fel ennyire: ugyanazt a nyelvet beszéljük, ugyanabban a manicheus világképben gondolkoznak, „csak” értéktéleteik ellentétesek, ám azon alapállásuk nem, hogy a francia forradalom eseményeivel kapcsolatos ilyen vagy olyan állásfoglalás konstituálja a történész emberi, erkölcsi, politikai és filozófiai hitelének leglényegét. „A francia forradalom történéseinek nem elegendő pusztán a jártasságát igazolni. Neki színt kell vallania.” A forradalom történetírása nem menekedett – nem is igen akart menekülni – a politikai konfessziókényszerítő: A XIX. században még a királypártiak és a köztársaságiak között dúlt a központi küzdelem, de a restauráció után egyre dominánsabb lett a második tábor egymás közti sohasem végső harca – plebejus demokraták és konzervatív republikánusok, liberálisok és szocialisták írták újra a maguk történelemteológiáját. Az igazi nagy boomot persze a XX. század totális ideológiáinak kisajátítási vagy kiátkozási törekvése jelentette: Mathiez megírta a maga BOLSEVIZMUS ÉS JAKOBINIZMUS című brosrúráját. Azaz: „A bolsevikok megkapták a maguk jakobinus őseiket, a jakobinusok pedig a kommunizmus előfutáiraivá váltak.” És persze Vichy profofasizta credója is „'89 gyűlöletén alapult”, s '45-ben a franciák a nemzeti függetlenség mellett visszanyerték az újkor kezdetét jelző kiváltságos történelmi esemény dicsőségét is. Az árnyalt elemzés lehetőségét ismét elsodorta a történelmi pátosz: „A forradalommal kizárólag azonosulni lehet vagy elutasítani.” A rossz identifikáció inverze nem biztos, hogy maga az igazság: Mathiez a jakobinizmus ideológiájával igazolta a bolsevik terrort, a baloldali értelmiség Danton-perével magyarázta meg magának a Buharin-per „szükségszerűségét”... s „a Gulag kényszerít rá bennünket a terror felülvizsgálatára” – írta Furet 1977-ben. (Nálunk az 1989-es kétszáz éves évforduló még e groteszk kultúrkauf jegyében zajlott: a terrorimádó jakobino-kommunista történetírók hőiesen vívták utóvédharcukat a Furet-kötet kiváló fordítója, Hahner Péter s e sorok írója ellenében, az utolsó levágott fejig védelmezve a „forradalmi” vívmányokat.) „A francia forradalom történése, akár jobboldali volt, akár baloldali, akár királypárti, akár republikánus, akár konzervatív, akár jakobinus, készpénznek vette a forradalmi retorikát, hi-

szén maga is elfogadta azt.” Babeuf és Marat plebejus hagiográfiáját De Maistre és Barruel atya démonológiájától nem elválasztja, hanem összeköti vele az Abszolút Nóvum hite, a sohasem volt, az egyszeri és megismételhetetlen (noha negatív) Nagyság kultusza. Az igazi ellenpólus Tocqueville *nil novum* – az egyetlen forradalomtörténet, melyben a forradalomnak nincsen története, csak előzménye Mazarintól és Richelieu-tól, s folyománya I.-től III. Napóleon demokratikus ceszarizmusáig. A kontinuitás kimondásával megszakad a kiátkozások és a szentté avatások rituális sorozata, a múlt A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM elemzése szerint nemcsak hogy nincsen „végképp eltörölve”, hanem sokkal inkább megőrizve, mint megszüntetve vagy. Majdnem mint a bolsevik forradalom 60. (vagy 70.?) évfordulóján a viccbéli vén muzsik kérdése a Téli Palota előtt: „És tessék mondani, lett belőle valami?”

Természetesen Tocqueville Furet szerint modellértékű megoldása – a forradalmi retorika helyett a forradalom által generált (vagy éppen nem generált) társadalmi változások deskripciója – sem úszhatja meg annak magyarázatát, hogy 1789 óta miért kötelező kitudulópont, abszolút táncrendbeli kályha minden politikai eszmetörténet, mondhatni minden eszmeileg elkötelezett pártpolitika számára így vagy úgy állást foglalni a Bastille lerombolása, a király kivégzése, a dantonisták pere, thermidor és brumaire kérdésében. A magyarázat nem a fenti események távolról sem egyedülálló mivoltában, hanem az empirikus eseménytörténetet kétszáz éve kísérő ideológiai tűzijátékban rejlik. „Az eszmék kezdetől és szünet nélkül túllépték a valóságos történelmet, mintha a forradalmi öntudatnak az lenne a feladata, hogy képzeletben újjáteremtse a darabokra hullott társadalmi egységet.” Tocqueville jól ismert diagnózisa arról, hogy demokratikus intézmények (parlamentari tradíció stb.) híján az „írók” (még inkább a filozófusok) töltötték be a politikai intézmények funkcióját a maguk manicheista világvéleményével: a történelem a jók és a rosszak, a haladók és a Fény ellenségei, a honfiak és a hazaárulók harcának színtere lett, ahol is a normális kormányellenzék viszonyt a gonosz összeesküvők és az igazság mártírjai, a nép ügyének felkent apostolai és a nép megátalkodott ellenségei

paranoid rendszere helyettesítette. „A »demokratikus politika« kifejezés itt nem olyan szabályok és eljárások együttesét jelenti, amely a polgárokkal választás útján folytatott konzultációtól a közigazgatás működéséig mindent szabályoz – írja Furet. – Az új, forradalomból született legitimitást alkotó hiedelemrendszert jelenti, amely szerint a »népnek« meg kell törnie ellenségei ellenállását, hogy megvalósíthassa a kollektív akciója végcélját képező szabadságot és egyenlőséget. A politika az értékek megvalósításának legfontosabb eszközévé, valamint a jó és rossz szándékok biztos mércejévé válik, és nincsenek is mások, mint ezen értékeket képviselő állampolgárok és tükös ellenségek, hiszen ez utóbbiak tervei beismerhetetlenek.”

A forradalom előtt s alatt Tocqueville mesianisztikus – és felelőtlen – írástudói, valamint Furet másik történetíró példaképe, Cochin által leírt „elmélkedő társaságok” alakították ki az abszolút azonosulás/abszolút elutasítás szigorúan dichotom modelljét, mely az egy és oszthatatlan népakarat (forradalom, köztársaság) igaz képviselői és az árulók között semmiféle közvetítést, átmenetet nem ismer(het) el: a népérdek többféle lehetséges képviselői módjának feltételezése, ne adj’ isten a népen belüli érdekluralizmus reprezentációjának gondolata már önmagában elégséges alap arra, hogy aki ezt kimondja, az a szintén egységes ellenség sorába kerüljön. Persze az, hogy ki jár az egyedül üdvözítő, igaz forradalmi úton, nagyon is vita tárgya volt, ám a tévedőt-tévelygőt sohasem meggyőzni, csupán legyőzni (és megsemmisíteni) lehet. „Melyik csoport, milyen gyűlés, mi-féle tömörülés tekinthető a népakarat letéteményesének? E gyilkos kérdés körül rendeződnek el a különféle cselekvések...” És ez a rendezőelve a különféle – girondista vagy jakobinus, dantonista vagy robespierrista – történetírásoknak: a történetírók újra s újra guillotine alá küldik az azonosulási rendszerükkel nem tökéletesen egyező történelmi szereplőket; ahogy Mathiez írta az első világháború nacionalista hevületében: aki elfogadja Danton 1794-es béketörekvéseit, az 1914-ben is defetista, hazaáruló. Csak a megvetendő magánérdek lehet plurális, a fennkölt filozófiai Igazság egységes, és alternatívája sohasem lehet legitím, még akkor sem, ha referenciája a közgazdaság: „A francia filozófia végső soron nem folymodott az érdekek végső harmóniájának vagy az

egyéni konfliktusok közhasznóságának gondolatához, még a közgazdaság, a fiziokratizmus liberális közgazdaságtanának az esetében is megőrizte az egységes társadalomról kialakított elképzelést, amelynek a törvényes despotizmus a racionális irányítója.” A fő ellenség már Turgot reformdiktatúrája idején is az a destruktív eszme, mely szerint más – s ettől nem feltétlenül irracionális – érdeke van a búza természetjének, mint felvásárlójának, a nagykereskedő exportőrnek és a sarki péknek... Az egységes társadalom, a nemzeti egység (mely utóbbi az első két rend „forradalmi” kizárása folytán jött létre) közvetlen kifejezője (nem holmi materiális érdekképviselője) a politikai hatalom, melynek nem lehet legális ellenzéke, csupán ellensége a sötétben bujkáló ellenforradalmár: „a szuverén nemzet, a jogok és értékek letéteményese alkotja egyszerre a népet, a kollektív, egységes és a megújult történelemre éberen vigyázó forradalmi szereplőt és a hatalmat, amelyet állandóan a nemzet és a nép ellenségeinek bitortlása fenyeget”. Ennek megfelelően minden hatalmi váltás csak emberiség- (nép-, nemzet-) ellenes összeesküvés következménye lehet: a régi rend isten kegyelméből uralkodó felszentelt hatalmát a nemzetközi szabadkőművesség szentségtörő konspirációja ásta alá, a forradalmi megváltás sikerét is csupán a külföld konspirációja által sugallt hazaáruló moderantizmus vagy demoralizáló túlzó politika veszélyeztetheti. A királyi abszolutizmusnál csak a népszuverenitás korlátlan hatalma lehet abszolútabb, lehetőségek nélkülibb, mivel legitim leváltása éppúgy lehetetlen, mint egy *ex Deo gratia* uralkodó monarcha leszavazása: ellene csak a kény uralma törhet, mely, mint tudjuk, vérben áztatja rút zászlaját. „Elegendő, ha egy elmélkedő társaság vagy klub a nemzet vagy a nép nevében beszél, és ezzel máris »közvéleménnyé« alakította át saját véleményét, mégpedig abszolút hatalmú közvéleménnyé, hiszen ezen átalakulással mind a más nézetek, mind a képviselő legitimitását kizárja. Az oszttalan hatalomnak e két szimmetrikus és ellentétes képe önmagát tartja az egyetlen képviselői tényezőnek, ellenfelét pedig összeesküvéssé nyilvánítja. A »felvilágosított« közvélemény számára így jött létre a miniszterek vagy a miniszteri despotizmus összeesküvése, a királyi kormányzat számára pedig a liszt-összeesküvés vagy az írók összeesküvése.” Az 1789-es panaszfüzetek paranoid világképe és a Marat-

féle *A nép barátja* világméretű összeesküvés-teóriája és véres megtorlástana között Furet szerint csak fokozati különbség van.

A gyanú, a tiszták hatalmát, a forradalom tisztaságát permanensen veszélyeztető összeesküvés-leleplezés nyelvét a legtökéletesebben Robespierre használta. Igazán elsőprős sikerrel akkor, midőn történelemteleológiáját, morális megváltástanát sikerült összekapcsolnia a francia nemzeti nagyság credójával: igaz, ez összekapcsolódás heve már őt is elsodorta. Eleinte „*Robespierre nem ismerte fel, milyen nagy lehetőségeket nyit meg a háború manicheus zsenialitása előtt. Nem is sejtette, milyen földrengéserejű lesz majd a világi eszkatológia és a nacionalizmus első találkozása.*” Mely azonban lehetővé tette, hogy a mi és az ők, a jók és a rosszak, a felvilágosult-forradalmi és a restaurációs-ellenforradalmi erők frontvonalát az ország határára kívülre helyezték. A terrortal azonban csak terroristaeszközökkel tudtak (akartak?) leszámolni: a terror főideológiájának vagy legalábbis a terror ideológiájának posztumusz győzelme, hogy Robespierre kivégzése után egy időre átvette az abszolút gonosz, a főösszeesküvő, külföld ügynöke és ellenforradalmár-provokátor szerepét, melyet mindhalálig ő osztott ki politikai ellenfeleire. A permanens forradalom helyét azonban a háborús expanzió foglalta el: „*Így a háború maradt a forradalomhoz való hűség utolsó ismérve: békét kötni annyi, mint paktálni a rendíthetetlen ellenséggel vagy hozzájárulni a régi rend restaurálásához.*”

S e háborúnak ma sincs vége, a harc – a kiátkozások logikájával – folytatódik: Claude Mazauric nem egyszerűen a Michelet–Mathiez-vonal folytatását, a nagy nemzetmentő narratíva újírását állítja a Tocqueville–Cochin-féle kritikai-analitikus módszer modern idézőjével szembe, hanem a jakobinus klub kiközösítési retorikáját, a nemzetellenesség és ellenforradalmiság kétszáz éves közhelyeit is felsorakoztatja. E vita persze nem véletlenül zajlott le negyedszázada – akkor még mi is jótékony borzongást érezhettünk, midőn Mazauric egyik fő érve úgy hangzik, hogy „*A történész módszere elméleti szempontból azonos a leninista munkáspárt módszerével*”, cserében Furet „*leninista vulgátának*” nevezi a francia forradalom projakobinus, terrorimádó történeteit. „*Ők őrzik meg számunkra örökség, jelen és*

jövő gyanánt a forradalom-ellenforradalom alternatíváját, amelyet hitvallásként és tanúságként nekik kell átadniuk az utókoroknak.” S persze a szent tüzet csak szent hevülettel lehet őrizni: a kétkedő kritikus áruló, a Cobban-féle „társadalmi interpretáció” idézője idegen ügynök, az alapvető nemzeti értékek kiárusítója. „*Jaj az elhajlónak, hiszen egyszerre árulja el Dantont és Jaurèst, Robespierre-t és Mathiezt, Jacques Roux-t és Soboult.*” Persze ha a liberális történetíró nem akar egy ellenkező előjelű összeesküvés-elmélet csapdájába esni, mely konspirációt a XIX. századi jakobino-szocializmus épített ki a Párizs–Pétervár tengely mentén, akkor megmagyarázandó történelmi tény (és nem pusztán politikai hisztéria termékének tekintendő) az, hogy Michelet populista szentírása miként lett a forradalomtörténet(ek) kanonizált szövege, minden eljövendő forradalmak etalonja, míg Tocqueville elmélyült elemzése ha nem is az ellenforradalmi elfogultság, de legalábbis a konzervatív kiábrándultság hatástörténetileg szinte zárványnak bizonyuló meddő ezoterikum. És miért számít majd’ másfél évszázad távlatából még mindig nemzetgyalázasnak az a tocqueville-i tétel, hogy „*a forradalom vívmányainak több mint háromnegyed részét már a forradalom előtt végrehajtották?*” Tekintsünk el azon nacional-bolsevik francia történészekről, akik e tézis idézőit „egyszerre vádolták nemzetellenességgel és szovjetellenességgel”, s próbáljuk megérteni azok logikáját, akik a forradalom demokratikus-emberi jogi hagyományával való azonosulást nevezték nemzetárulásnak Joseph de Maistre-től Charles Maurrasig. Nekik éppúgy szükségük volt egy Abszolút Kezdet tételezésére, mint a populista-jakobinus credo híveinek, legfeljebb nem az isteni nép, hanem a sátáni csőcselék művének látták ugyanazt a földet a sarkából kidöntő eseményt. Franciaország története náluk éppúgy a nemzeti és nemzetvesztő erők, az igazak és a gonoszok, az Ég felkentjei és a Sátán küldöttei közti örök háborúság, mint jakobinus ellenfeleiknél. Terrorista túllicitálásban, moralizáló-metafizikai túldimenzionálásban sem nagyon maradnak el egymástól. „*A jakobinus és terrorista ideológia ugyanis jórészt önálló, a politikai és katonai körülményektől független szükségletként működik – írja Furet –, minthogy a politikát a morál álarca mögé rejtették, a valóságérzék eltűnt, végeérhetetlen egy-*

másra licitálás formájában.” Ám ugyanez a másik oldal, a „fehér” jakobinizmus, a királypárti ultrák logikája: éppúgy nem lehet ésszerű lehetősége, erkölcsileg elfogadható parlamentáris váltópartnerre a tiszták tradicionális rendjének, mint a Közödv Bizottsága (rém-)uralmának. És a mindenkori fő ellenség az, aki lényegtelennek meri mondani a „mi” és az „ők” különbségét, nem egy morális-metafizikai szakadékot, csupán fokozati különbséget látván a két politikai erő reális bel- és külpolitikai hozadéka között, aki leszámol az egymással csak leszámolni képes táborok manicheus világképével, aki a leszavazást akarja a lefejezés helyett a politikai kultúra játékszabályává tenni. Furet könyve maga is leszámolni kíván a jakobino-kommunista (mint joggal mondja: nem marxista, hanem leninista) forradalommitológiával, de inkább csak az egyik oldal terrorapoteózisát lát(tat)ja a deheroizálás pátozával. Az a tény, hogy a másik, magát nem kevésbé kizárólagosan nemzeti oldalnak tartó tradicionalista történészek, ultramontán katolikusok és ultraroyalisták ugyanezt a radikális retorikát használták (használgák még ma is), a francia forradalom ezen újragondolásában kevésbé hangsúlyos. Pedig hitelesebbé tehetné a szellemes képet (még a torzképet is) a Soboul-iskoláról, ha, mint írja, biblikusán, „*tükör által homályosan*” azt is látni engedné, hogy a gyanú nemzetközi nagymesterei, a gyűlölet felkent apostolai nemcsak a jakobinus táborban és annak apologetikus történetírói között működtek. E tény újragondolása nélkül nem lehet befejezni a francia forradalmat.

Ludassy Mária

II

EGY JÓL FELTETT KÉRDÉS

François Furet, akit ma a francia forradalom történetírása királyának neveznek, a Raymond Aron Intézet igazgatója, a Centre Nationale de la Recherche Scientifique volt elnöke, botrányos szerzőként kezdte tudósi pályafutását. Nemcsak elvetette azt a módot, ahogyan a francia forradalmat a történészek kezelték, hanem tudományos igénnyel fellé-

pő tudománytalanságnak nevezte másfél évszázad több könyvtárnyi opusának jó részét, különös tekintettel a francia szerzők műveire. A hatvanas években Denis Richet-vel együtt írt első forradalomtörténeti munkája, a LA RÉVOLUTION FRANÇAISE azonnal heves reakciót váltott ki a nagy hagyományokra támaszkodó, álláspontjukat kanonizáló professzorokból és híveikből, a Sorbonne forradalomtörténeti tanszékének tagjaiból. Furet és Richet szakított a hagyományos szemlélettel, amely szerint a francia forradalom polgári forradalom volt, szerintük nem a polgárság, hanem egy nemesi-polgári elit volt a forradalom vezető rétege. Az 1792–1794 közötti időszakot, a terrort *déravage*-nak, elcsúszásnak nevezték, amely nem következett szükségszerűen a megelőző periódus történéseiből. A forradalominterpretáció körüli vita, bár, azt hiszem, nyugodtan nevezhetjük akár botránynak, nem csupán és nem elsősorban tudományos terminusokban zajlott, hanem erősen politikai színezete is volt. Nem arról volt szó, hogy a neves öreg professzorok féltékenykedtek volna az ifjú tudós sikerére, ennél sokkal többről: Furet tudománytalannak, a tudományos megismerés szempontjából zsákutcának minősítette a forradalomtörténet olyan nagyjainak megközelítési módját, mint Michelet, Jaurès, Mathiez vagy Soboul, hogy csak néhány nevet említsek. Műveiktől nem vitatta el az empátiát vagy a nagyságot (Soboultól igen), csupán a tudományosságot. A hetvenes évek közepén, másfél évtizednyi vitatkozás után megírta azt a módszertani vitairatát, amely a világ történészeinek szűk körén kívül is ismert szerzővé tette. A könyv, az izgalmas című PENSER LA RÉVOLUTION FRANÇAISE első kiadása 1977-ben jelent meg, egy évvel későbbi javított, bővített változatát alighanem véglegesnek tekinthetjük. Azonnal lefordították angolra, s hogy a megjelenése óta eltelt csaknem húsz évben még hány nyelvre, nem tudnám megmondani. Érdekes és talán nem véletlen, hogy a volt szocialista országok közül Romániában adták ki először, a rendszerváltás után szinte azonnal (1991-ben jelentette meg a kitűnő bukaresti Humanitas kiadó). Európának ezen a részén a politikusok fegyvertárának ma is egyik legfontosabb, mert leghasznosabb eleme a vulgarizált történelem. Romániában tragikomikus formát

öltött ez is, mint sok minden egyéb: Ceaușescu megünnepeltette a néppel a dák állam alapításának kétezzer-ötvenedik évfordulóját. (Engem ez ama száz év előtti eseményre emlékeztet, amikor a magyar országgyűlés megszavazta, hogy a honfoglalás ezeréves évfordulója 1895-ben legyen, majd amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a millenniumi emlékmű addigra nem készül el, szépen elhalasztotta egy évvel. Az emlékmű 1896-ra sem lett kész, a millenniumot azért megünnepelték.) Furet könyvének egyik, ha nem a legfontosabb üzenete az, hogy a történetírás, ha komolyan veszi magát, nem politikai publicisztika.

Miért is módszertani vitairat François Furet könyve? Hogy a kérdést megválaszoljuk, fel kell vázolnunk, melyek voltak a forradalom historiográfiájának uralkodó irányzatai. Nagy vonalakban két irányzatról beszélhetünk, amelyek szembenállása nem módszerrükből, hanem álláspontjukból ered. Az egyik irányzat elfogadja a forradalmat, érzelmileg azonosul vele; ez a forradalom történetírásának republikánus, baloldali ága. A másik, a royalista, konzervatív irányzat elutasítja a forradalmat. A konzervatív irányzat jelentősége elég csekély, a baloldalié annál nagyobb, mert a körülmények alakulása folytán kanonizálódott a francia történészek körében, egyetemi tanszéket kapott és megkövesült. Furet mindkét irányzattal szembefordult, megsemmisítő kritikája azonban a Sorbonne-iskola baloldali szerzőinek apologetikus megközelítése ellen irányult, ugyanis a második világháború után erős kommunista befolyás alatt álló francia szellemi életben ez az irányzat egyre jobban belegabalyodott ideologikus megközelítésének csapdájába, a forradalomellenességnek viszont nem volt konjunktúrája.

A PENSER LA RÉVOLUTION FRANÇAISE első oldalain a szerző kifejti, mit ért tudományos megközelítésen. Nem bocsátkozik tudományfilozófiai fejtegetésekbe, azt azonban mintegy magától értetődőnek tekinti, hogy a történetírás tudományosságának alapkövetelménye azoknak a különbségeknek a feltárása, amelyek az események résztvevőinek szándékai és cselekedeteik következményei között feszülnek; ebben Max Weber (bizonyára Raymond Aron által közvetített) hatását kell látunk. Közhelynek, bár eléggé nem hangsú-

lyozható közhelynek tekinti, hogy a tudományos igényű történetírásnak távolságtartó pillantással kell szemlélnie tárgyát, nem pedig politikai vagy vallási színezetű hitvallást kell tennie mellette vagy ellene. A forradalom történészetétől közel két évszázaddal az események után is azt várják, hogy szint valljon, hitet tegyen, ahogy a középkor kutatójától senki nem kívánna hasonlót; ez pedig azt jelenti, hogy a forradalomról való gondolkodásnak továbbra is politikai téje van, ahogy mondjuk a francia nemzet kialakulásáról írottaknak is volt kétszáz, de talán még száz évvel korábban is (gondoljunk például Sieyès abbéra vagy a rasszizmus ősatyjára, Gobineau-ra). Mára a francia nemzet kialakulásának, mibenlétének kérdései nem bírnak politikai jelentőséggel. Ahogy a frankokról író szerzőtől nem azt várják, hogy legitímálja vagy elítélje mondjuk a frank hódítást, még kevésbé, hogy ezt valamely aktuálpolitikai cél érdekében tegye, úgy a forradalomról író történésztől sem ilyesfajta színvallás az, ami elvárható, hanem a téma tudományos, tehát fogalmi megközelítése. *„Itt az ideje, hogy megszabadítsuk azoktól az elemi szintű üzenetektől, amelyeket maga a forradalom hagyott örökösire, s átengedjük a történész primum movense, az intellektuális kíváncsiság és a múlt megismerésére irányuló érdek nélküli tevékenység birodalmába. Különb is eljön egy nap, amikor a társadalmi nézeteltéréseinket tápláló politikai hiedelmeink ugyanolyan meglepőnek tűnnek majd az emberek számára, mint a XV–XVII. századból származó vallási konfliktusokból származó erőszak a mi számunkra. Maga a francia forradalom által létrehozott modern politikai élet is magyarázatot és pszichológiai beleélő képességet igényel majd egy másik korban.”* Lévi-Strausst idézve a forradalom „lehütésének” nevezi annak aktuálpolitikai és ideológiai felhangoktól való megtisztítását, és ebben látja saját feladatát. A történész tehát ne politikai hitvallását tárja a világ elé, hanem a fogalmait. *„A történetírásnak meg kell határozni az elemzési kívánt problémát, a felhasznált adatokat, a munka alapját képező feltevéseket és a levont következtetéseket. A forradalom történetírása ismerte ezt el nyíltan legutoljára, s ez nemcsak azzal magyarázható, hogy nemzedékről nemzedékre az eredetek elbeszélésére törekedett, hanem azzal is, hogy az értelmezést egy olyan »marxista« értelmezés szentesítette, amely egyáltalán nem vál-*

toztatta meg annak jellegét, hanem inkább a kidolgozott fogalomrendszer látszatával megerősítette az elbeszélés megváltást hangsúlyozó elemi erejét.” Az inkriminált marxista történetírás tehát megengedhetetlen, mert áltudományos módon éltet tovább egy olyan típusú diskurzust, amelynek száz évvel korábban lehetett bizonyos létjogosultsága, politikai is, és nem egy zseniális művelője akadt, mára viszont nincs valódi politikai téje (erre utal a cím, amelyet Furet könyve első részének adott: A FRANCIA FORRADALOM BEFEJEZŐDÖTT). Ez a diskurzus egyszerre hamisítja meg a forradalmat és a jelent, ideologikus (értsd rosszhiszeműen hamis) képet festve mindkettőről, hogy saját legitimitását bizonyítsa. Bizonyára ezért (is) nevezi Furet „jakobinusnak” vagy „neojakobinusnak”, nem egyszerűen a jakobinizmust apologizáló álláspontja miatt.

Furet vitairatának első része, melyet a szerző maga nevez szintéziskísérletnek, pozitív kifejtése annak, hogyan is képzei el a forradalomról való gondolkodást. Hosszan elemzi, mik az okai annak, hogy az érzelmi alapú forradalom-történetírás oly hosszú életű. Csak utalok itt a múlt századi francia történelem sajátosságaira, valamint a jakobinus mintát követő októberi forradalomra és ennek visszahatására a baloldali történetírásra, elsősorban a baloldali, kommunista francia történészek forradalmi üdvtörténeteire. Ezen a ponton akár meg is állhatnánk, mondván, hogy Furet nyitott kapukat döntget, hiszen az úgynevezett forradalomtörténeti revizionizmust már több mint húsz évvel előbb kitalálták. Ez ugyan igaz, Cobban és iskolája szakít az egységes és szakralizált forradalomképpel, a forradalomtörténet új, a Furet értelmében vett tudományos paradigmáját hozza létre. Az ötvenes években Cobban megkérdőjelezi a francia forradalomnak polgári forradalomként való értelmezhetőségét. Csakhogy Angliában. A francia történetírást ez nemhogy nem rengette meg, de úgy tűnik, érintetlenül hagyta, Cobban könyvét csak húsz év késéssel fordították franciára, ami nyilván nem jelenti azt, hogy egy francia sem olvasta, azt azonban igen, hogy nem vált a történelemtanárok, egyetemi hallgatók vagy egyszerűen csak a történelem iránt érdeklődő művelt olvasók közkincsévé. A jakobinizmusról írott könyvében (A MEGFA-

GYOTT FORRADALOM) Fehér Ferenc mindezt a francia történések hagyományos sovinizmusával magyarázza, azzal, hogy a forradalom történetét becses nemzeti tulajdonnak tekintik, és tudomást sem vesznek arról, ha más nemzet fiaírnak róla. Fehér ironikus megjegyzése helyénvalónak látszik, ha Furet és Denis Richet botrányszagú franciaországi fogadtatását nézzük. Amíg Cobbanról egyszerűen nem vettek tudomást, addig a francia Furet-t támadások keresztüztüzebe állították azok a nézetei, amelyek erősen rokoníthatók Cobbanéival. Ez is csak Furet megállapításának az igazát bizonyítja, miszerint Franciaországban a forradalom még mindig politikai kérdés. A forradalomtörténet mentesítését a politikától politikai küzdelemben kellett elérni, a küzdelmet pedig csak belülről lehetett megvívni, olyan tudósnak, mint az egyre nagyobb tekintélyű Furet, akit „jakobinus” ellenfelei, a kommunista-nacionalista forradalmi üdvtörténészek nem szerettek ugyan, de, mint franciát, legalább párbajképesnek tartották. És még sokkalta fontosabb, hogy e hosszú párbaj közönsége is annak tartotta. Furet végül nemcsak a vitában, a szellemi párviadalban győzte le ellenfeleit, hanem évekig tartó, elsősorban tudományos, de közéleti szerepléseivel is kiszorította őket a történettudomány porondjáról. Győzelme politikai diadal is, nemcsak tudományos. A közönség, ha úgy tetszik, a francia szellemi élet, maga is győztesnek kiáltotta ki Furet-t, és az ötvenes-hatvanas évek obligát baloldaliságának árnyalódásával és tévesztésével egy időben elfogadta nézeteit. Ha Cobban munkássága tudományos esemény, akkor Furet-é egyszerűen tudományos és politikai. Ráadásul a kor tendenciái abba a szerencsés helyzetbe hozták, hogy a társadalom éppen fogékony volt az általa képviselt eszmékre és értékre, aminek következtében nem elszigetelődött, mint szellemi elődei, Tocqueville és Cochin, hanem teljes győzelmet aratott.

Furet persze nem Cobban másolta, hanem a (létező) nemzeti hagyományra támaszkodva jutott hasonló, bár nem azonos álláspontra a forradalmat illetően. A forradalom történetírásának új alapokra helyezésében ugyanis francia szerzőkre, Alexis de Tocqueville-ra és Augustin Cochinre támaszkodik; ők a forradalom problematizálásának, fogalmi megragadásának fehér hollói, egyben ők

képviselik a tudományos történetírás egyetlen lehetőségét, ha úgy tetszik, a jövő útját. Mindkét szerző megközelítése szociológiai, a kronologikus történetírástól teljesen idegen, nem is igen tudnak mihez kezdeni velük a kortársak, de még az utókor sem. Tocqueville-t (akárcsak Montesquieu-t) Raymond Aron a politikai és a történeti szociológia atyjának nevezi. Cochin, ez a nagyon érdekes szerző, aki arisztokrata és katolikus, hazafi, aki négy sebesülése után mindannyiszor a legrövidebb időn belül visszament a frontra, és 1916. július 8-án, harmincegy éves korában elesett, Durkheimet tartotta legjelentősebb tanítómesterének, a forradalom rejtélyének kulcsát szerinte a *demokratikus jelenség szociológiája* fogja megadni.

A könyv második részének címe, A FRANCIA FORRADALOM HÁROM LEHETSÉGES TÖRTÉNETE, kissé félrevezető, valójában ugyanis ez a rész az üdvtörténet jellegű forradalmi katekizmus és a tudományos, problematizáló, fogalmi megközelítés alternatíváját vázolja fel. A második kategóriába tartozik Tocqueville és Cochin, ők ketten képviselik a francia történetírás követendő hagyományát, így voltaképpen ugyanabba az osztályba sorolhatók, ha már osztályozunk. Az első kategória sokkalta népesebb, idetartozik Michelet-től Jaurèsen, Mathiezen át Albert Soboulig mindenki, aki „belülről élesíti újjá a forradalmat, szentelt ostyaként magához veszi és megünnepli”. (Ezt Michelet-ről mondja Furet, akit a legnagyobbnak tart e sorban; tiszteli is beleélő és meglevenítő képességét.) A második rész első, A FORRADALMI KATEKIZMUS sokatmondó című fejezetében ízeke szedi Albert Soboul, a Sorbonne-iskola atyjának forradalomtörténeti munkáit. Könnyed szellemességgel hosszadalmas romeltakarító munkának nevezi Furet ezt a tettét. Nem sajnálja a fáradságot, és lassan, módszeresen, hibáról hibára haladva megsemmisíti Soboult és a Soboul-típusú történetírás, hol visszafogott maliciával, hol pedig metsző gúnnyal és majdhogynem bántó szellemi fölényvel. Bebizonyítja a „neojakobinus” forradalomtörténész út járhatatlanságát, anakronizmusát. Ez a fajta megközelítés már a múlt században sem volt tudományosnak nevezhető, Furet azonban, bár Tocqueville útját választja, elismeréssel adózik Michelet vagy Jaurès nagyságának, a baloldali Lefebvre-t pedig szeniális történész-

nek tartja. Soboult azonban valamifajta kövületnek tekinti, a legrosszabb értelemben vett ideológia, valamifajta leninista-populista szentírás művelőjének, „*amely kánonjai megerősítésére [...] kisajátította a forradalom teljes baloldali történetírását Jaurès-től George Lefebvre-ig*”. „*A forradalom minden más története, vagyis minden olyan történetírás, amely megpróbálja elkerülni a spontán azonosulási mechanizmust a tárgy és azon értékek között, amelyeket állítólag képvisel, szükségyszerűen ellenforradalmi, tehát nemzetellenes. Az érvelés »logikája« kikezdehetetlen, annál is inkább, mivel itt nem érvélsről van szó, hanem a megemlékezés ismételtetett s ezért egyre inkább elmeszesedő rituáléjáról. Az ismeretlen katona sírja ez, aki nem a Marne-nál esett el, hanem Fleurus-nél.*” Soboul azért annyira rossz, mert tisztességtelen gondolkodó, mert a tudást nem a tudásért magáért keresi, ha egyáltalán azt keresi; hogy nem találja meg, az Furet szerint evidens. Nem tudom, mennyire lesz érdekes a Soboul-fejezet teszem azt tíz év múlva, amikor bizonyára „pszichológiai beleélő képességre” lesz szükség az irónia mögötti indulatok és tétek megértéséhez. Talán magam sem éreztem volna olyan jóleső elégtételt, ha egy nem oly régen, de mára mégiscsak letűnt korban nem Albert Soboul szentírásának alapján kellett volna vizsgáznom a francia forradalom történetéből. A populizmus leninista változatának kiszorulása mind a francia, mind egyéb, így saját régióink kultúrájából is más, sokkal távolabbi megvilágításba helyezi a Furet és nem túl számos társa által véghezvitt romeltakarítást, és (szerencsére) megszünteti a téjtét. Mára már inkább csak eszmétörténeti szempontból érdekes ez a vita, megkockáztatnám, hogy nem túlságosan. Úgy tűnik, ez a romeltakarítás is, akárcsak a francia forradalom, véget ért. Furet visszafordította a francia történetírást egy labirintusból, olyan kiindulópontot keresett, ahonnan járható út, nem pedig zsákutca nyílik. Főként attól izgalmas ez a könyv, hogy megtalálta Tocqueville-t és Cochin-t. Ha a Soboulról szóló fejezet némi elégtételt nyújt is a puhább vagy keményebb diktatúrák intellektuális mellébeszéléseitől egykoron frusztrált olvasónak, ez ma már nem fontos. Nem mintha a világnak ezen a táján éppoly sikeresen végbement volna a paradigmaváltás, mint Franciaországban, sőt ezen a tájon még

a középkortörténeteknek is lehet és van politikai tétjük, de lehet másképpen is írni. Igen sok jel mutat arra, hogy kitűnő történészek dolgoznak tárgyuknak a ma már/még elsősorban nemzetieskedő, ideologikus interpretációktól való megtisztításán. Ami azonban a közönségüket illeti, az, úgy tűnik, nem egyhamar fogja ezt a fajta történetírást egyhangúan nemzeti értéknek nevezni, ha egyáltalán tudomást vesz róla.

De térjünk vissza Furet-hez és ahhoz a gondolathoz, hogy könyve elsősorban a Tocqueville-ről és a Cochin-ről szóló tanulmányok miatt érdekes és konstruktív. Miután bebizonyította, hogy a Michelet-vel kezdődő szellemidéző történetírás zsákutca, új kiindulópontot, új hagyományt talál Tocqueville A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM című munkájában, valamint Cochin jakobinizmuselméleti műveiben. „*Számomra úgy tűnik, hogy a forradalom történészeinek mindig is Tocqueville és Michelet között kellett és kell választaniuk*”, mondja Furet. Nem azért, mert Michelet republikánus, Tocqueville pedig konzervatív, hanem mert Michelet belülről élesíti újjá a forradalmat, „*míg Tocqueville kizárólag azzal a szakadékkal foglalkozik, amely gyanúja szerint elválasztja a szereplők szándékait az általuk eljátszott történelmi szereptől*”. Ezt a kérdést tekinti Furet a tocqueville-i forradalominterpretáció (és minden hiteles forradalominterpretáció) központi kérdésének. Tocqueville szakít az időrendi elbeszéléssel, „*egy problémával foglalkozik, nem egy korszakkal*”. Ez a probléma a forradalom és a régi rend korántsem magától értetődő kapcsolata. Tocqueville válasza az általa módszeresen megvizsgált kérdésre homlokegyenest ellentmond a forradalmat misztikus kezdetnek tekintő kanonizált értelmezéseknek. Szerinte a forradalomnak tulajdonított társadalmi és gazdasági jelenségek igen jelentős része a régi rend utolsó százada folyamán, a monarchia központosító törekvéseinek hatására létrejött már, a forradalom és a régi rend ebből a szempontból egységes egészet alkot. Tocqueville munkája tehát ott végződik, ahol a forradalom elkezdődik. Viszonylag korai halála megakadályozta abban, hogy munkájának a tulajdonképpeni forradalmat tárgyaló részét megírja. Furet nem biztos benne, hogy A RÉGI REND-ben a folyamatosságot oly zseniálisan megragadó

Tocqueville képes lett volna a forradalmi törés fogalmi elemzésére. Hogy ez így van-e vagy sem, azt ma már nem lehet eldönteni. Annyit azonban mindenképpen meg kell említeni Furet Tocqueville-interpretációjával kapcsolatban, hogy Furet munkássága, nem utolsósorban ez a könyv emelte Tocqueville-t a forradalom történetírásának panteonjába, teljessé téve ezzel a szociológia és a politikai filozófia szintjén megindult és elsősorban a Raymond Aron nevéhez kötődő Tocqueville-renaisszánszt. Az Hachette kiadó FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE sorozatának negyedik, általa írt kötetében Furet, Tocqueville nyomán, módszertani elvvé emeli a *longue durée* (hosszú táv) fogalmát, és a francia forradalom történetét 1880-ig vizsgálja. A DICTIONNAIRE CRITIQUE DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE című, általa szerkesztett nagyszabású tanulmánykötetben a forradalom nagy kérdéseinek fogalmi elemzését kapjuk, Tocqueville és Cochin szellemében.

Augustin Cochint, mondja Furet, éppen az érdekelte, amivel Tocqueville voltaképpen nem foglalkozott, a forradalmi törés kérdése. Értelmezni kívánta a jakobinizmust, amit gyűlölt (ezt a szándékát Furet hatvan év után sem tartja köznapinak). Cochin fogalmi elemzését adja annak, amit Michelet újraélt, újraélesztett. Cochin a forradalmi diskurzust elemzi, annak kialakulását és mechanizmusát, valamint a forradalmi diskurzus és a forradalmi cselekvés összefonódását. A diskurzus a politikai hatalmon kívül állók diskurzusa a politikai hatalom legitimitásáról, a valódi szabadsággal nem rendelkező emberek diskurzusa az elvont szabadságról. Ez a jellegzetes beszédmód már a forradalmat megelőzően kialakult a filozófiai társaságokban, melyek legtípikusabbika a Jakobinus Klub. A király abszolút hatalmával a nép abszolút hatalmát állították szembe, és mivel király és nép (voltaképpen a közvéleményt megtestesítő klubok), ellentétes előjellel, de ugyanazt gondolták a hatalomról, képtelenek voltak kommunikálni egymással. A forradalmi helyzet a képzeteknek ezt a rendszerét akciórendszerre alakítja át. A nép deklarálta abszolút hatalma valójában a nép nevében egy oligarchia által gyakorolt abszolút hatalom, melyet az ellenségeivel szembeni megvédése legitimál. Az oligarchia hatalma csak addig

tekintheti magát legitimnek, ameddig a nép ellenségei ellen harcol, legitimitása érdekében ezért folyamatosan le kell lepleznie ezt az ellenséget, ha nem látható, akkor ujjal kell rámutatnia, a föld alól is elő kell húznia. Nagyon nagy vonalakban ez a jakobinus terror működési mechanizmusa. Alapja egy Furet által *új politikai szociabilitásnak* nevezett jelenség, amely az állampolgároknak a hatalomhoz, illetve a hatalommal kapcsolatos egymáshoz való viszonyait új, a közvetítést kizáró módon szervezi meg. Az új, a közvéleményt mint legitimálóerőt felhasználó politikai szociabilitás biztosítja a teret a forradalmi ideológia és manipuláció, valamint az ezek folyamánként létrejövő terror uralmának. Cochin befejezetlen munkáiról mondja Furet: „*a fogalmi váz oly töretlen, a tárgy oly tisztán körülhatárolt, hogy ezek önmagukban is megfelelnek, vagy meg kell felelniük annak, amit életműnek nevezünk, vagyis egy jól feltett kérdésnek*”.

Furet könyvét, akárcsak Tocqueville A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM című munkáját, Hahner Péter szép, szabatos fordításában olvashatjuk, aki jó érzékkel ülteti át magyar nyelvre a szerző időnként bonyodalmas körmondait, sikerül visszaadnia humorát. Kevésbé tartom sikeresnek a cím fordítását; én talán a „gondoljuk el” formulát választottam volna, mert szerintem a mű a forradalom fogalmi feldolgozásáról, elgondolásáról szól. (Igaz, az angoloknak sem sikerült jobban a cím átültetése, az INTERPRETING THE FRENCH REVOLUTION sem pontosabb, mint a „gondoljuk újra”.) Hahner Péternek a könyvhöz írott utószava korrekt, bemutatja a szerző életének, tudományos pályájának állomásait, finoman megfűszerezve néhány anekdotikus elemmel. A könyv külalakja is szép, izléses (könyvterv: Czeizel Balázs). De... Talán nem kellene apró, majdhogynem jelentéktelen dologba belekötöni, mégis ezt fogom tenni. Azt irtam, hogy Hahner Péter fordítását pontos, szép fordításnak tartom. Annál bosszantóbb, hogy ebben a szép szövegben apró magyartalanságokat, itt-ott nyelvtani hibát is találni, olyanokat, mint ez: „*az egyén már nemcsak egy elvont fogalom többé, hanem egy érték*” (kiemelés tőlem). A magyar nyelvben ilyen esetben nem használunk névelőt. A sort sajnos folytatni lehetne, ha szándékomban állna a szövegben található nyelvi hibák vagy hiba-

típusok kimerítő bemutatása. A szöveg megértését nem zavarják ezek a kis malőrök, az olvasó nyelvérzékét annál inkább. Mintha a fekete szmokingban benne felejtettek volna néhány fehér fércöltést, netán gombostűt. Ha a fordító nem javította ki e szépséghibákat, talán nem ártott volna, ha a kontrollszerkesztő (akinek ott szerepel a neve a fordítóé alatt) megteszi helyette. Kár, mert a Tanulmány Kiadónak talán ez a legjobban sikerült könyve.

Bozó Katalin

Errata

Orosz István SZÓKRATÉSZ – AGORA NÉLKÜL, AVAGY A T. G. M.-JELENSÉG című cikkébe (*Holmi*, 1995. június, 854. o.) sajnálatos elírás csúszott. A Tamás Gáspár Miklós-idézet helyesen így hangzik: „...*elmulasztotta tudatosítani, hogy a társadalmi béke fönntartásának kötelezettsége mellett (s ha kell, akár annak ellenében) a kelet-európai politika megújítása elkerülhetetlen, hogy a szakitás a reálszocialista múlttal szükséges, helyes és hasznos.*”

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány,
a Central & East European Publishing Project (Oxford)
és az MHB Magyar Sajtóalapítványa támogatásával jelenik meg